

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/159907>

Please be advised that this information was generated on 2020-10-25 and may be subject to change.

Conservatisme onder Nederlandse evangelische christenen: een hedendaagse ‘religion gap’?

Paul Vermeer, Peer Scheepers & Joris Kregting

In navolging van het eerdere onderzoek van de politicoloog Middendorp naar conservatisme onder de Nederlandse bevolking, gaat deze studie na of er vandaag de dag nog steeds een relatie is tussen conservatisme en religie. Tot eind jaren negentig liet onderzoek zien dat ook kerkleden steeds minder conservatief werden en dat in dit opzicht de kloof tussen kerkleden en niet-kerkleden kleiner werd. Enkel orthodoxe christenen bleken vast te houden aan een meer conservatief waardepatroon. Een verschil in waardepatroon dat ook vandaag de dag nog steeds bestaat, zoals de resultaten van deze studie onder Nederlandse evangelische christenen laten zien. Vooral door hun meer conservatieve opvattingen inzake ‘pro-life issues’, zoals abortus of euthanasie, onderscheidt deze groep van orthodoxe christenen zich zeer duidelijk van meer vrijzinnige christenen en van het seculiere deel van de Nederlandse bevolking. Maar een dergelijk onderscheid komt niet meer naar voren als het gaat om de waardering van de vrijheid van meningsuiting, terwijl deze groep van orthodoxe christenen zelfs meer progressief is dan vrijzinnige christenen en seculiere Nederlanders als het gaat om de waardering van de vrije markt of de rol van de overheid inzake inkomensnivellering.

Inleiding en vraagstelling

In navolging van het werk van de politicoloog Middendorp¹ is in Nederland tot eind jaren negentig van de vorige eeuw veel onderzoek gedaan naar conservatief, politieke opvattingen onder de Nederlandse bevolking.² Dit leidde allereerst tot de vaststelling dat het label ‘conservatief’ meerduidig is en verschillende, zelfs tegengestelde, betekenissen kent al naar gelang het domein waarop het betrekking heeft. Een centraal aspect binnen het conservatisme betreft de waardering van individuele vrijheid, maar deze waardering valt anders uit binnen het economische domein dan binnen het sociaal-culturele domein. Binnen het economische

- 1 Zie bijv. C. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70*, Meppel 1979; C. Middendorp, *Ideology in Dutch politics. The democratic system reconsidered 1979-1985*, Assen 1991.
- 2 Zie bijv. A. Felling & J. Peters, ‘Conservatisme in Nederland nader bekeken’, *Mens en Maatschappij* 1984, p. 339-362; H. Becker e.a., ‘Cultureel conservatisme in Nederland in de jaren tachtig: de invloed van generatie en denominatie’, *Mens en Maatschappij* 1995, p. 289-303; A. Vollebergh, J. Iedema & W. Meeus, ‘Conservatisme in Nederland 1970-1992. Het belang van leeftijds-, cohorten sekseverschillen’, *Sociologische Gids* 1997-2, p. 100-121; H. de Witte & P. Scheepers (red.), *Ideology in the low countries. Trends, models and lacunae*, Assen 1999; A. Felling, J. Peters & P. Scheepers (red.), *Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses*, Assen 2000.

domein staat conservatisme voor het vergroten van individuele vrijheid. Zo zal iemand die op economisch gebied conservatieve opvattingen huldigt bijvoorbeeld sterk de vrije markt promoten of afwijzend staan tegenover overheidsingrijpen in het algemeen en in het bijzonder met het oog op inkomensnivellering. Daarentegen staat conservatisme binnen het sociaal-culturele domein juist voor het reduceren van individuele vrijheid. Zo zal iemand die op sociaal-cultureel gebied conservatief is de vrijheid van meningsuiting willen inperken, alsook de vrijheid van individuen om zelfstandig beslissingen te nemen omtrent kwesties van leven en dood, zoals abortus, euthanasie of zelfdoding.³ Onderzoek tot eind jaren negentig liet niet alleen zien dat het label conservatief tweedimensioneel is, maar ook dat er sprake was van tegengestelde trends: terwijl het economisch conservatisme aan populariteit won onder de Nederlandse bevolking, nam de steun voor het cultureel conservatisme juist af.⁴

Een tweede vaststelling betrof het verband tussen kerkelijkheid en conservatisme. Zo bleek kerkelijkheid vooral samen te hangen met cultureel conservatisme en veel minder met economisch conservatisme. Met name kerkleden bleken dragers van cultureel conservatieve opvattingen te zijn, waarbij zich overigens wel een ontwikkeling in de richting van culturele homogenisering voordeed.⁵ Katholieken en Nederlands-hervormden werden door de jaren heen steeds minder cultureel conservatief en onderscheidden zich halverwege de jaren negentig nauwelijks nog van de niet-kerkleden. Dit laatste gold echter niet voor meer orthodoxe kerkleden zoals streng gereformeerden. Ondanks het feit dat ook onder deze groepen het cultureel conservatisme geleidelijk afnam, bleef de culturele kloof tussen meer vrijzinnige kerkleden zoals katholieken en Nederlands-hervormden en de meer orthodoxe kerkleden bestaan.⁶ De door Becker e.a. in de jaren negentig geconstateerde ontwikkeling in de richting van een verdergaande culturele homogenisering was dus vooral het resultaat van een culturele liberalisering onder katholieken en Nederlands-hervormden.

In dit artikel richten we ons nu op de tweede vaststelling betreffende het verband tussen kerkelijkheid en conservatisme. Veel van het zojuist besproken onderzoek is inmiddels al weer meer dan vijftien jaar oud en in deze tijd is het religieuze landschap in Nederland verder en ingrijpend veranderd.⁷ Twee ontwikkelingen vallen hierbij op. Allereerst is er sprake van een verdergaande secularisering onder de Nederlandse bevolking. Zo is het percentage Nederlanders dat lid is van de Rooms-Katholieke Kerk en van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), de twee grootste christelijke denominaties van ons land, verder gedaald tot respectievelijk 11,6 en 8,6% in 2015. Tegelijkertijd is hierdoor het percentage onkerkelijken

3 Felling & Peters 1984; P. Scheepers, J. Peters & A. Felling, 'Individualisering van politieke opvattingen', in: A. Felling, J. Peters & P. Scheepers (red.), *Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypothesen*, Assen 2000, p. 133-156.

4 Scheepers, Peters & Felling 2000, p. 141-142; zie ook Becker e.a. 1995; Vollebergh, Iedema & Meeus 1997.

5 Becker e.a. 1995.

6 Scheepers, Peters & Felling 2000, p. 150.

7 J. de Hart, *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*, Den Haag 2014; T. Bernts & J. Berghuis, *God in Nederland 1966-2015*, Utrecht 2016.

Paul Vermeer, Peer Scheepers & Joris Kregting

gestegen tot 67,8% van de Nederlandse bevolking.⁸ Zodoende heeft tegenwoordig twee derde van de Nederlanders geen band meer met een christelijke kerk. Maar daarnaast valt nog een tweede ontwikkeling op; secularisering treft namelijk niet alle christelijke kerken in gelijke mate. Sommige kleine protestantse kerken, zoals enkele gereformeerde kerken die in 2004 niet zijn opgegaan in de Protestantse Kerk in Nederland en verschillende evangelische en pinkstergemeenten, blijven stabiel of vertonen zelfs een lichte groei.⁹ Deze stabiele kerken of groeikerken behoren veelal tot het meer behoudende, protestantse deel van de Nederlandse bevolking. Hierdoor is er niet alleen sprake van secularisering, maar ook van een ontwikkeling in de richting van wat men sektarisering zou kunnen noemen. Secularisering en sektarisering gaan in Nederland hand in hand, waardoor meer orthodoxe en behoudende varianten van het christendom in de nabije toekomst wel eens de overhand kunnen krijgen; deels doordat verschillende van deze orthodoxe en behoudende groepen nog steeds groei kennen, maar vooral ook doordat de gematigde katholieke en protestantse kerken zo sterk krimpen.

Een mogelijk gevolg van deze verschuivingen in het Nederlandse religieuze landschap is een groeiende spanning tussen enerzijds de meerderheid van de Nederlandse bevolking, die er meer liberale opvattingen op nahoudt, en anderzijds een kleine maar voor het christendom in toenemende mate gezichtsbepalende groep, die er vooral meer cultureel conservatieve opvattingen op nahoudt. Of deze dreigende spanning reëel is en of orthodoxe christenen vandaag de dag nog steeds de dragers zijn van met name cultureel conservatieve opvattingen, willen we in deze studie nagaan. Daartoe zullen we de politieke opvattingen van een relatief kleine maar bloeiende groep orthodoxe christenen nader gaan bekijken, namelijk: evangelische christenen die doorgaans te boek staan als orthodox en reactionair.¹⁰ We zullen nagaan in hoeverre evangelische christenen in zowel economisch als cultureel opzicht conservatiever zijn dan meer gematigde christenen en onkerkelijke Nederlanders, en gaan tevens op zoek naar verklaringen voor het veronderstelde conservatisme onder evangelische christenen. Aldus staat in dit artikel de volgende, tweeledige vraagstelling centraal: (1) *In welke mate huldigen evangelische christenen meer conservatieve opvattingen dan katholieken, leden van de PKN en onkerkelijke Nederlanders?* en (2) *Welke factoren zijn het meest bepalend voor het conservatisme onder evangelische christenen?* Door het beantwoorden van deze vragen hopen we niet alleen meer inzicht te krijgen in de mate waarin het door Becker e.a.¹¹ gesignaleerde proces van culturele homogenisering zich de afgelopen decennia heeft doorgezet, maar willen we tevens nagaan of er parallel aan dit proces ook sprake is van een zekere mate van culturele heterogenisering tussen een specifieke groep orthodoxe christenen en de rest van de Nederlandse bevolking.

8 Bernts & Berghuijs 2016, p. 23.

9 J. Becker & J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, Den Haag 2006, p. 30-31; De Hart 2014, p. 66-67.

10 Zie bijv. E. McGrath, *Evangelicalism and the future of Christianity*, Downers Grove 1995; P. Boerema, 'The evangelical movement in the Netherlands. New wine in new wineskins?', in: E. Sengers (red.), *The Dutch and their Gods. Secularization and transformation of religion in the Netherlands since 1950*, Hilversum 2005, p. 163-179.

11 Becker e.a. 1995.

Theoretisch kader en hypotheses

In deze studie maken we een onderscheid tussen drie soorten van conservatieve politieke opvattingen. We hebben al gewezen op het onderscheid tussen economisch en cultureel conservatisme, maar we willen dit onderscheid verder verfijnen door binnen het cultureel conservatisme een nader onderscheid te maken tussen opvattingen over macro-ethische en micro-ethische kwesties. Zoals we hebben gezien, heeft cultureel conservatisme vooral betrekking op de inperking van individuele vrijheid. Echter, deze inperking van individuele vrijheid kan zowel betrekking hebben op het zelfbeschikkingsrecht en de persoonlijke levenssfeer van het individu (micro-ethiek) als op burgerlijke vrijheden in het publieke domein (macro-ethiek). In het eerste geval gaat het vooral, maar niet alleen, om kwesties van leven en dood, zoals abortus, euthanasie of zelfdoding, terwijl het in het tweede geval bijvoorbeeld gaat om de vrijheid van meningsuiting. Met name met het oog op de specifieke groep christenen die in deze studie centraal staat, is dit een belangrijk nader onderscheid. Uit de al wat oudere studie van Stoffels,¹² een van de weinige kwantitatieve studies naar Nederlandse evangelische christenen, komt immers duidelijk naar voren dat evangelische christenen veel minder voor het inperken van burgerlijke vrijheden zijn, en in dit opzicht nauwelijks afwijken van de Nederlandse bevolking als geheel, dan voor het inperken van het zelfbeschikkingsrecht van het individu. Daarnaast laat zijn studie ook zien dat wat economische kwesties als inkomensnivellering en het verkleinen van standverschillen betreft, evangelische christenen zelfs wat progressiever zijn dan de Nederlandse bevolking als geheel.¹³ Aldus nuanceert de studie van Stoffels het gangbare beeld van evangelische christenen als een over de hele linie conservatieve groepering. Onder evangelische christenen bestaat vooral consensus over micro-ethische 'pro life'-vraagstukken als abortus en euthanasie, maar zijn er onderlinge verschillen als het gaat om macro-ethische en economische kwesties. Een beeld dat ook wordt bevestigd door meer recent onderzoek onder Amerikaanse evangelische christenen.¹⁴ In hoeverre dit beeld ook nu nog actueel is in de Nederlandse context, is voorwerp van onze eerste onderzoeksvraag. Daarom brengen we binnen het cultureel conservatisme een nadere onderscheiding aan en toetsen we de volgende hypothese: *In vergelijking met katholieken, leden van de PKN en onkerkelijke Nederlanders vertonen evangelische christenen een sterkere mate van cultureel conservatisme met betrekking tot micro-ethische kwesties (hypothese 1a), maar niet met betrekking tot macro-ethische kwesties (hypotheses 1b) noch een sterkere mate van economisch conservatisme (hypothese 1c).*

Op basis van deze eerste set hypotheses verwachten we dus dat evangelische christenen zich vooral met betrekking tot cultureel conservatieve, micro-ethische opvattingen het meest van overige kerkleden en onkerkelijke Nederlanders zullen

12 H. Stoffels, *Wandelen in het licht. Waarden, geloofsovertuigingen en sociale posities van Nederlandse evangelischen*, Kampen 1990, p. 100-104.

13 Stoffels 1990, p. 105.

14 Zie bijv. K. Wald & A. Calhoun Brown, *Religion and politics in the United States*, Lanham 2007, p. 236-239.

Paul Vermeer, Peer Scheepers & Joris Kregting

onderscheiden. Maar wat maakt dan dat evangelische christenen in dit opzicht conservatiever zouden zijn? Voor het beantwoorden van deze vraag, die raakt aan onze tweede onderzoeksvraag, zullen we vier aanvullende hypotheses toetsen. Deze vier aanvullende hypotheses zijn gebaseerd op twee theoretische perspectieven.

We nemen allereerst een socialisatie-theoretisch perspectief in. Uit eerder onderzoek is overtuigend gebleken dat de religieuze betrokkenheid van ouders een positief effect heeft op de religiositeit van hun kinderen.¹⁵ Dit effect is doorgaans zo sterk, dat gesteld kan worden dat het opgroeien in een religieus gezin een noodzakelijke, alhoewel geen voldoende, voorwaarde is voor een blijvende religieuze betrokkenheid op latere leeftijd. Echter, ouders dragen niet enkel hun religieuze overtuigingen over op hun kinderen, maar ook hun politieke overtuigingen en voorkeuren. Zo heeft Need¹⁶ voor Nederland laten zien dat kinderen in hun stemgedrag veelal het stemgedrag van hun ouders volgen. Tevens liet zij zien dat de religieuze achtergrond van ouders daarbij een indirecte rol speelt. Dat wil zeggen, de religieuze achtergrond van ouders beïnvloedt het stemgedrag van ouders, dat vervolgens weer het stemgedrag van hun kinderen beïnvloedt; een indirecte religieuze en intergenerationele beïnvloeding van stemgedrag die het sterkst bleek te zijn onder orthodoxe protestanten. Het is daarom plausibel om te veronderstellen, zeker voor evangelische christenen, dat er een verband bestaat tussen de mate waarin men vroeger religieus is gesocialiseerd en het onderschrijven van bepaalde cultureel conservatieve, micro-ethische opvattingen.

Uit onderzoek naar religieuze socialisatie is verder gebleken dat vooral religieuze praktijken van invloed zijn. De kans op een geslaagde geloofsoverdracht is veel groter wanneer kinderen opgroeien in een gezin waarin kerkgang, bidden of het lezen van de Bijbel gangbare praktijken zijn, dan wanneer zij opgevoed worden door ouders die slechts nominale kerkleden zijn of die met hun kinderen enkel spreken over religie.¹⁷ Gekoppeld aan onze verwachting dat een religieuze socialisatie ook van invloed is op het onderschrijven van bepaalde cultureel conservatieve opvattingen, leidt dit inzicht tot de volgende hypothese: *Evangelische christenen die zijn opgegroeid in een religieus gezin waarin regelmatig werd gebeden en uit de Bijbel werd gelezen, die zijn opgevoed door ouders die een religieuze opvoeding belangrijk vonden en die regelmatig naar de kerk gingen, die zelf als puber ook regelmatig naar de kerk gingen en die door hun ouders bewust naar een bijzonder-confessionele school*

- 15 Zie bijv. D. Hoge & G. Petrillo, 'Determinants of church participation and attitudes among high school youth', *Journal for the Scientific Study of Religion* 1978, p. 359-379; B. Hunsberger & L. Brown, 'Religious socialization, apostasy and the influence of family background', *Journal for the Scientific Study of Religion* 1984, p. 239-251; S. Myers, 'An interactive model of religious inheritance: The importance of family context', *American Sociological Review* 1996, p. 858-866. Zie voor Nederland bijv. T. Andree, *Gelovig word je niet vanzelf. Godsdienstige opvoeding van r.k. jongeren tussen de 12 en 20 jaar*, Nijmegen 1983; P. Vermeer, J. Janssen & J. de Hart, 'Religious socialization and church attendance in the Netherlands between 1983 and 2007: A panel study', *Social Compass* 2011, p. 373-392.
- 16 A. Need, *The kindred vote. Individual and family effects of social class and religion on electoral change in the Netherlands, 1956-1994*, Nijmegen 1997, p. 65-77.
- 17 Hoge & Petrillo 1978; Vermeer, Janssen & De Hart 2011; J. de Hart, 'Impact of religious socialization in the family', *Journal of Empirical Theology* 1990, p. 59-78.

zijn gestuurd, vertonen een sterkere mate van cultureel conservatisme met betrekking tot micro-ethische kwesties (hypothese 2a), maar geen sterkere mate van cultureel conservatisme met betrekking tot macro-ethische kwesties (hypothese 2b) noch een sterkere mate van economisch conservatisme (hypothese 2c).

Het tweede theoretische perspectief dat we innemen, is de 'subcultural identity theory' van de Amerikaanse godsdienstsocioloog Smith.¹⁸ Deze theorie bestaat uit een aantal proposities die door Smith worden gebruikt om het succes en de kracht van het evangelisch christendom in de Verenigde Staten te verklaren. Centraal staat de waardering van culturele en religieuze pluraliteit. Deze culturele en religieuze pluraliteit werd in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw vooral gezien als een bedreiging voor religie. Pluraliteit tast immers de religieuze plausibiliteitsstructuur aan en dat leidt tot secularisatie, aldus Peter Berger¹⁹ in een van zijn vroegere werken. Smith draait dit echter om. Culturele en religieuze pluraliteit is geen bedreiging, maar biedt juist de kans aan religieuze gemeenschappen om zich te onderscheiden en hun eigen identiteit scherper te profileren. Het onderscheid ten opzichte van anderen verschaft hier juist een sterkere identiteit. Volgens Smith versterkt het culturele en religieuze pluralisme dat kenmerkend is voor de moderne samenleving zodoende de '(...) sociological capacity of religions to survive and thrive in the modern world – particularly those which are well-equipped culturally to construct distinctive subcultural identities'.²⁰ Dit is ook de basis van het succes van het evangelische christendom. Veel beter dan 'mainstream' denominaties slagen evangelische kerken erin om in wisselwerking met hun sociaal-culturele omgeving een expliciete subculturele identiteit te articuleren die zowel onderscheidt als bindt.

Op basis van deze 'subcultural identity theory' formuleren we nog drie aanvullende hypothesen. Onze eerste hypothese heeft betrekking op twee onderscheidende kenmerken van het evangelisch christendom, namelijk: de nadruk op orthodoxie en de absolute autoriteit van de Bijbel.²¹ Alhoewel het evangelisch christendom zeker geen eenduidige beweging is, kunnen we wel stellen dat bijvoorbeeld het geloof in de schepping, in de lichamelijke verrijzenis van Jezus Christus of het geloof dat de Bijbel letterlijk Gods woord is, breed wordt gedragen onder evangelische christenen. Tevens verschaffen deze geloofsovertuigingen evangelische christenen een subculturele identiteit, omdat deze geloofsovertuigingen onder de Nederlandse bevolking als geheel sterk aan populariteit hebben ingeboet en ook onder katholieken en in mindere mate onder de leden van de PKN minder populair zijn geworden.²² Aldus wordt de subculturele identiteit van evangelische christenen deels gevormd door het geloof in absolute geloofswaarheden en richtlijnen; een kenmerk dat bijvoorbeeld onder Amerikaanse evangelische christenen een belangrijke voorspeller van conservatieve opvattingen blijkt te

18 C. Smith, *American evangelicalism. Embattled and thriving*, Chicago 1998, p. 89-119.

19 P. Berger, *The social reality of religion*, Harmondsworth 1973.

20 Smith 1998, p. 111.

21 McGrath 1995, p. 55-56.

22 Bernts & Berghuijs 2016, p. 66-68.

Paul Vermeer, Peer Scheepers & Joris Kregting

zijn.²³ Deze inzichten leiden tot de volgende hypothese: *Evangelische christenen die orthodoxe christelijke geloofsovertuigingen onderschrijven of de Bijbel zien als het letterlijke woord van God vertonen een sterkere mate van cultureel conservatisme met betrekking tot micro-ethische kwesties (hypothese 3a), maar geen sterkere mate van cultureel conservatisme met betrekking tot macro-ethische kwesties (hypothese 3b) noch een sterkere mate van economisch conservatisme (hypothese 3c).*

Een ander kenmerk van een subculturele identiteit is de oriëntatie op para-kerkelijke instituties. Zo laat Smith²⁴ zien dat de opkomst en groei van de evangelische beweging in de Verenigde Staten mede te danken is aan een zekere mate van institutionalisering, zoals de oprichting van eigen theologische opleidingen, uitgeverijen, kranten en omroeporganisaties. Ook in Nederland is een dergelijk proces van institutionalisering belangrijk geweest voor de bestendiging en groei van de evangelische beweging, waarbij vooral de oprichting van de Evangelische Omroep in 1967 een mijlpaal vormde.²⁵ Op deze wijze ontstond er ook in Nederland een subcultureel netwerk van evangelische organisaties, of een soort evangelische 'zuil', waarin het evangelisch gedachtegoed werd verspreid. Een dergelijke 'zuil' kan van belang zijn om al te grote accommodatie aan de omringende culturele context te voorkomen en subculturele persistentie te bevorderen.²⁶ Op basis van deze inzichten formuleren we de volgende hypothese: *Evangelische christenen die een christelijke krant lezen of lid zijn van een christelijke omroep vertonen een sterkere mate van cultureel conservatisme met betrekking tot micro-ethische kwesties (hypothese 4a), maar geen sterkere mate van cultureel conservatisme met betrekking tot macro-ethische kwesties (hypothese 4b) noch een sterkere mate van economisch conservatisme (hypothese 4c).*

Onze laatste set van hypotheses betreft de mogelijke invloed van de religieuze context. Volgens Smith construeren religieuze groepen hun specifieke, subculturele identiteit in een voortdurend proces van vergelijking met positieve en negatieve 'reference groups'. Deze theoretische argumentatie is gebaseerd op de klassieke sociale identiteitstheorie van Tajfel.²⁷ Dit houdt in dat religieuze groepen in een seculiere, sociaal-culturele context met name voorbeelden vinden van wie of wat men niet wil zijn, hetgeen in deze theorie wordt aangeduid met 'distinctiveness'. Een negatieve vergelijking die leidt tot een sterkere oriëntatie op de eigen groep en het benadrukken van de voor de eigen identiteit centrale overtuigingen en waarden. Zo vormen orthodoxere groepen, zoals evangelische gemeenschappen, binnen een meer seculiere sociaal-culturele context als het ware een 'ecological niche' die de binding van individuele leden aan de overtuigingen en waarden

23 S. Brint & S. Abrutyn, 'Who's right about the right? Comparing competing explanations of the link between white evangelicals and conservative politics in the United States', *Journal for the Scientific Study of Religion* 2010, p. 320-350.

24 Smith 1998, p. 11-13.

25 Boersema 2005.

26 J. Hippe & A. Lucardie, 'Kanttekeningen bij de groei van de protestants-christelijke partijen in Nederland. Kinderzegen of bekering, verlate verzuiling, 'horzelprik' of cultureel conservatisme?', *Sociologische Gids* 1998-3, p. 153-165, 157.

27 H. Tajfel, *Human groups and social categories. Studies in social psychology*, Cambridge 1981; H. Tajfel, 'Social psychology of intergroup relations', *Annual Review of Psychology* 1982, p. 1-39.

van de groep versterkt.²⁸ Onze laatste hypothese toetst nu of evangelische gemeenschappen inderdaad een dergelijke 'ecological niche' vormen en luidt aldus: *Evangelische christenen die wonen in een gemeente met een lager percentage kerkleden of een lager percentage kerkgangers vertonen een sterkere mate van cultureel conservatisme met betrekking tot micro-ethische kwesties (hypothese 5a), maar geen sterkere mate van cultureel conservatisme met betrekking tot macro-ethische kwesties (hypothese 5b) noch een sterkere mate van economisch conservatisme (hypothese 5c).*

Methodische aspecten

De respondenten

Onze steekproef bestaat uit 920 respondenten die afkomstig zijn uit twee subpopulaties: evangelische christenen en niet-evangelische christenen. De evangelische christenen zijn als volgt geworven. Omdat we vooral geïnteresseerd zijn in de leden van bloeiende evangelische kerken, hebben we op internet heel specifiek gezocht naar grotere kerken die meer dan 1000 bezoekers per week verwelkomen en een 'mission statement' hebben dat gebaseerd is op de zes fundamentele overtuigingen van het evangelisch christendom die door McGrath²⁹ worden genoemd: het toeschrijven van absolute autoriteit aan de Bijbel, de erkenning van het verlossende werk van Jezus Christus, de erkenning van het werk van de Heilige Geest, het benadrukken van de noodzaak tot persoonlijke bekering, prioriteit geven aan evangelisatie en het benadrukken van het belang van de christelijke gemeenschap. Daarnaast hebben we ook gelet op meer uiterlijke kenmerken als: geen traditioneel kerkgebouw, geen traditionele orde van dienst maar vieringen die vooral bestaan uit prediking en het zingen van 'praise' liederen, het gebruik van pop-/rockmuziek, enzovoort. Dit leidde in de herfst van 2014 tot de selectie van twaalf kerken. Van deze twaalf kerken bestempelen vijf kerken zichzelf als evangelisch, waarvan één als evangelisch-charismatisch, vier kerken zijn baptis-tengemeenten, één gemeente behoort tot de Kerk van de Nazarener en twee kerken zijn pinkstergemeenten. Vervolgens hebben we contact gezocht met de leiding van deze kerken en gevraagd of men mee wilde werken aan het onderzoek door het verspreiden van een link naar een online vragenlijst onder hun leden. Zes van de twaalf geselecteerde kerken waren bereid dit te doen, hetgeen uiteindelijk resulteerde in een gerealiseerde steekproef van 595 evangelische christenen van 18 jaar en ouder. In de periode november 2014-januari 2015 hebben deze evangelische christenen onze online vragenlijst ingevuld. We hebben dus gebruik-gemaakt van een non-probabilistische doelgerichte steekproeftrekking (*purposive*

28 D. Sherkat, 'Tracking the restructuring of American religion: Religious affiliation and patterns of religious mobility', *Social Forces* 2001, p. 1459-1493.

29 McGrath 1995, p. 55-66.

Paul Vermeer, Peer Scheepers & Joris Kregting

sampling), waardoor onze resultaten niet mogen worden gegeneraliseerd naar het totaal van de evangelische christenen in Nederland.³⁰

Teneinde deze evangelische respondenten te kunnen vergelijken met niet-kerkleden en leden van niet-evangelische christelijke kerken hebben we de link naar onze online vragenlijst ook verspreid onder een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking. Deze steekproef was in 2011 getrokken in het kader van het onderzoek *Sociaal-Culturele Ontwikkelingen in Nederland 2011-2012*, met eerdere golven in 1979, 1985, 1990, 1995, 2000 en 2005.³¹ Deze steekproef bestaat uit 918 respondenten, die in januari 2015 per brief zijn uitgenodigd om aan ons onderzoek deel te nemen. Dit resulteerde in 325 ingevulde vragenlijsten, terwijl 39 uitnodigingsbrieven als onbestelbaar werden geretourneerd. Vanwege deze responsratio van 35,4% zijn we nagegaan in hoeverre deze steekproef vergelijkbaar is met de originele steekproef uit 2011. Vergelijkingen met betrekking tot algemene kenmerken als opleiding, burgerlijke staat en inkomen, kenmerken die blijkens eerder onderzoek in meerdere of mindere mate samenhangen met zowel economisch als cultureel conservatisme,³² laten zien dat dit niet helemaal het geval is. Zo blijkt uit chikwadraattoetsen dat onze nieuwe steekproef minder lager opgeleide en meer hoger opgeleide respondenten bevat, meer gehuwde en minder alleenstaande respondenten en ook minder respondenten uit de lagere inkomenscategorie. Opleiding, burgerlijke staat en inkomen zijn dus niet alleen van belang op basis van eerder onderzoek naar conservatisme, maar ook de samenstelling van onze steekproef maakt het noodzakelijk om in onze analyses te controleren voor deze variabelen naast gebruikelijke controlevariabelen als geslacht en leeftijd.

Vragenlijst

Voor het verzamelen van gegevens hebben we gebruikgemaakt van een vragenlijst die bestond uit de volgende, merendeels reeds gevalideerde meetinstrumenten.

Afhankelijke variabelen: economisch en cultureel conservatisme – De vragen met betrekking tot economisch en cultureel conservatisme zijn afkomstig van de ‘SOCON 2011-2012’-vragenlijst,³³ die vervolgens weer zijn gebaseerd op de oorspronkelijke, in de jaren zeventig door Middendorp geconstrueerde items.³⁴ Economisch conservatisme is gemeten met behulp van drie vragen. De eerste vraag peilde de mening van de respondenten over de politieke invloed van vakbonden en bestond uit vier items, zoals: ‘De vakbonden moeten een veel hardere politiek

30 De volgende evangelische kerken hebben deelgenomen aan ons onderzoek: Maranatha Ministries in Amsterdam, Kerk van de Nazarener in Vlaardingen, Baptistengemeente ‘De Rank’ in Utrecht, Stadskerk Vrije Baptisten Gemeente Groningen, Vrije Evangelisatie Zwolle en evangelische kerk ‘De Pijler’ in Lelystad.

31 Dit onderzoek wordt sinds 1979 uitgevoerd door de afdeling Sociologie van de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Radboud Universiteit. Zie R. Eisinga e.a., *Religion in Dutch society 2011 | 2012. Documentation of a national survey on religious and secular attitudes and behavior. DANS data guide 11*, Amsterdam 2012.

32 Vollebergh, Iedema & Meeus 1997.

33 Eisinga et al. 2012.

34 Middendorp 1991, p. 98-103; zie ook Felling & Peters 1984.

voeren willen ze de belangen van de werknemers kunnen behartigen.' De zespunt-schaal waarop de respondenten konden scoren liep van 'sterk mee eens' tot 'sterk mee oneens' en 'nooit over nagedacht'. Tijdens de analyses is 'nooit over nagedacht' gehercodeerd tot missing. De tweede vraag heeft betrekking op de mening van de respondenten omtrent de wenselijkheid van het vergroten dan wel verkleinen van de inkomensverschillen in Nederland. Respondenten konden hierbij aangeven dat de inkomensverschillen groter moeten worden, gelijk moeten blijven of kleiner moeten worden. Er was ook nog een vierde optie, 'weet ik niet', die tijdens de analyses is gehercodeerd tot missing. De derde vraag ging over de mening van de respondenten omtrent actief overheidsingrijpen om inkomensverschillen te verkleinen. Ook hier konden respondenten kiezen uit vier opties, 'daar ben ik voor', 'daar ben ik tegen', 'daar heb ik geen mening over' en 'weet ik niet', waarbij de laatste optie weer is gehercodeerd tot missing. Op basis van een factoranalyse is besloten om één item van de in totaal zes items te verwijderen, waarna één schaal overbleef van vijf items (verklaarde variantie 53,6% en Cronbach's alpha is ,77) om economisch conservatisme te meten. Vervolgens is voor iedere respondent die op alle vijf de items geantwoord heeft, een score berekend door het aantal conservatieve antwoorden op te tellen, waarbij economisch conservatisme staat voor het verkleinen van de rol van de vakbonden, de idee dat inkomensverschillen groter moeten worden en de opvatting dat de overheid niet in moet grijpen om inkomensverschillen te verkleinen. Zodoende loopt de schaal voor economisch conservatisme van 0 – geen enkel conservatief antwoord – tot 5 – alle items conservatief beantwoord.

Zoals gezegd, maken we met betrekking tot het cultureel conservatisme een onderscheid tussen macro-ethische en micro-ethische opvattingen. In onze studie hebben macro-ethische opvattingen betrekking op de vrijheid van meningsuiting. Deze opvattingen zijn gemeten met behulp van één vraag, bestaande uit vijf items. Elk item heeft betrekking op een bepaalde vorm van de vrijheid van meningsuiting, waarbij respondenten aan moesten geven of deze vrijheid moet blijven bestaan of moet worden ingeperkt. Daarnaast konden respondenten ook nog 'weet ik niet' antwoorden, een optie die tijdens de analyses is gehercodeerd tot missing. Een voorbeeld van een item is: 'In het openbaar zeggen wat men wil.' Tijdens de analyses is besloten om het item 'gebouwen te bezetten (bijvoorbeeld scholen, bedrijven of universiteiten) om gerechtvaardigde eisen kracht bij te zetten' te verwijderen, omdat veruit de meeste respondenten vonden dat deze vorm van de vrijheid van meningsuiting moet worden ingeperkt. Het handhaven van dit item zou de verschillen tussen de diverse denominaties daarom te veel reduceren. Cultureel conservatisme macro-ethiek is zodoende uiteindelijk gemeten met behulp van vier items (Cronbach's alpha is ,81). Voor iedere respondent die op alle vier de items geantwoord heeft, is vervolgens een score berekend door het aantal keren op te tellen dat hij/zij aangeeft dat de vrijheid van meningsuiting moet worden ingeperkt. Aldus loopt de schaal voor cultureel conservatisme macro-ethiek van 0 – geen enkele vorm van de vrijheid van meningsuiting moet

Paul Vermeer, Peer Scheepers & Joris Kregting

worden ingeperkt – tot 4 – iedere vorm van de vrijheid van meningsuiting moet worden ingeperkt.³⁵

Cultureel conservatisme micro-ethiek heeft betrekking op het ingrijpen in kwesties van leven en dood. In hoeverre de respondenten inzake kwesties van leven en dood een conservatief standpunt huldigen, is nagegaan met behulp van vijf vragen (Cronbach's alpha is ,74). Deze vragen betreffen de volgende kwesties: bewust geen kinderen willen, abortus, euthanasie en zelfdoding. Een vraag met betrekking tot bijvoorbeeld abortus luidde als volgt: 'Moet het mogelijk zijn dat een vrouw zonder meer abortus (dat is het opzettelijk onderbreken van de zwangerschap) moet laten uitvoeren als zij dat wenst?' Respondenten konden hier antwoorden met 'ja', 'nee' en 'ik heb daar geen mening over'. Voor het berekenen van de score per respondent is bij elke vraag de optie 'ik heb daar geen mening over' gehercodeerd tot missing, waarna voor iedere respondent die op alle vijf de vragen een antwoord heeft gegeven het aantal conservatieve antwoorden is opgeteld. De schaal voor cultureel conservatisme micro-ethiek loopt dus van 0 – ingrijpen in kwesties van leven en dood wordt in alle vijf de gevallen aanvaardbaar geacht – tot 5 – ingrijpen in kwesties van leven en dood wordt in geen enkel geval aanvaardbaar geacht.

Onafhankelijke variabele: denominationele achtergrond – De denominationele achtergrond van de respondenten is als volgt vastgesteld. Respondenten die behoren tot de evangelische subpopulatie kregen een lijst met negen evangelische kerken voorgelegd en aan hen is vervolgens gevraagd of zij zichzelf beschouwen als lid van een van deze kerken. Indien dit het geval was, kregen deze respondenten het label 'evangelisch'. De respondenten van de niet-evangelische subpopulatie kregen deze lijst niet voorgelegd. Aan hen is simpelweg gevraagd of zij zichzelf beschouwen als lid van een christelijke kerk en, zo ja, van welke kerk. Voor deze laatste vraag konden de respondenten een keuze maken uit een lijst van elf christelijke denominaties. Respondenten van de non-evangelische subpopulatie die hierbij aangaven lid te zijn van een evangelische kerk kregen eveneens het label 'evangelisch', terwijl de overige niet-evangelische respondenten, nadat de tien overige denominaties waren samengevoegd tot drie categorieën, het label 'katholiek', 'PKN' of 'orthodox-protestant' kregen.³⁶ Respondenten van de niet-evangelische subpopulatie die aangaven van geen enkele christelijke kerk lid te zijn, kregen het label 'onkerkelijk'.

Onafhankelijke variabelen: religieuze socialisatie – De mate waarin respondenten religieus gesocialiseerd zijn, is gemeten met behulp van acht vragen. Twee vragen informeerden of de respondenten religieus zijn opgevoed en of een eventuele religieuze opvoeding belangrijk was in het gezin van herkomst. Respondenten konden antwoorden op een vijfpuntschaal die liep van 'niet religieus opgevoed' en

35 Het gaat hierbij om de volgende vier vormen van de vrijheid van meningsuiting: in het openbaar zeggen wat men wil, in het openbaar schrijven wat men wil, voor of tegen iets mogen demonstreren en openlijk kritiek mogen leveren op het koningshuis.

36 Vanwege het kleine aantal orthodox-protestanten (N = 10; zie ook tabel 4 in de bijlage) in onze steekproef is deze groep niet meegenomen in de verdere analyses.

'zeer onbelangrijk' tot 'zeer religieus opgevoed' en 'zeer belangrijk'. Daarnaast is ook nog gevraagd of de respondenten op een middelbare school met een confessionele grondslag hebben gezeten en, zo ja, of dit een bewuste keuze van hun ouders was.

Met behulp van vijf andere vragen is vervolgens ook nog geïnformeerd naar eventuele religieuze praktijken in het gezin van herkomst. Zo is de respondenten gevraagd naar hun jeugdige kerkgang: 'Toen u tussen de 12 en 15 jaar oud was, hoe vaak bezocht u toen diensten van een kerk?'³⁷ Deze vraag kon worden beantwoord op een vierpuntschaal met de volgende opties: 'praktisch nooit', 'één of enkele malen per jaar', ongeveer eenmaal per maand' en 'ongeveer eenmaal per week'. Soortgelijke vragen met dezelfde antwoordcategorieën zijn ook gesteld om te informeren naar de kerkgang van de vader en moeder toen de respondenten 12 tot 15 jaar oud waren. Hierbij konden de respondenten ook nog kiezen voor de optie 'weet ik niet'. Deze optie is tijdens de analyses gehercodeerd tot 'nee, praktisch nooit'. Ten slotte is de respondenten ook nog gevraagd hoe vaak er in het gezin werd gebeden en uit de Bijbel werd voorgelezen. Hierbij konden de respondenten antwoorden op een zevenpuntschaal die liep van 'nooit' tot 'meerdere keren per dag'.

Onafhankelijke variabelen: geloofsovertuiging – Voor wat betreft de geloofsovertuigingen van de respondenten hebben we gekeken naar de mate van orthodoxie en het verstaan van de Bijbel als het letterlijke woord Gods. Orthodoxie is gemeten met behulp van de 'doctrinal orthodoxy scale' van Batson en Ventis.³⁸ Deze schaal meet de mate waarin respondenten traditionele christelijke geloofsvoorstellingen onderschrijven met behulp van twaalf items, zoals: 'Ik geloof dat Jezus Christus de zoon van God is.' Respondenten konden antwoorden op een vijfpuntschaal die liep van 'zeer mee oneens' tot 'zeer mee eens'. De oorspronkelijke zesde optie 'nooit over nagedacht' is tijdens de analyses gehercodeerd tot missing (Cronbach's alpha is ,97).

De visie van de respondenten op de Bijbel is gemeten met behulp van vier uitspraken, waarbij de respondenten aan moesten geven in welke uitspraak zij zich het meest herkennen.³⁹ Respondenten verstaan de Bijbel dan als het letterlijke woord van God als zij zich het meest herkennen in de volgende uitspraak: 'De Bijbel is van kaft tot kaft Gods onfeilbaar woord.'

Onafhankelijke variabele: verzuilingsgedrag – De gerichtheid van de respondenten op een soort van christelijke zuil hebben we in onze studie gemeten door na te gaan of de respondenten een christelijke krant lezen en/of lid zijn van een christelijke omroep. Indien respondenten aangaven *Het Nederlands Dagblad*, *Het Reformatorisch Dagblad* en/of *Trouw* te lezen, kregen zij het label 'leest christelijke

37 M. Te Grotenhuis & P. Scheepers, 'Churches in Dutch, Causes of disaffiliation in the Netherlands 1937-1995', *Journal for the Scientific Study of Religion* 2001, p. 591-606.

38 D. Batson & W. Ventis, *The religious experience. A social-psychological perspective*, New York 1982, p. 152-155; zie ook P. Hill & R. Hood, *Measures of religiosity*, Birmingham 1999, p. 153.

39 Stoffels 1990, p. 151.

Paul Vermeer, Peer Scheepers & Joris Kregting

krant', en indien zij aangaven lid te zijn van de KRO, de NCRV en/of de EO kregen zij het label 'lid christelijke omroep'.

Onafhankelijke variabele: religieuze context – De mate waarin de respondenten wonen in een religieuze context is vastgesteld met behulp van gegevens van het CBS betreffende het percentage maandelijks kerkgangers en het percentage kerkleden per Nederlandse gemeente in de periode 2010-2014 voor inwoners van 18 jaar en ouder.⁴⁰ Hiervoor is de woonplaats van iedere respondent gekoppeld aan een gemeente, waarna aan iedere respondent een percentage kerkgangers en kerkleden is gekoppeld.

Controle variabelen: demografische en sociaaleconomische kenmerken – In onze studie hebben we de volgende demografische kenmerken meegenomen: geslacht, leeftijd en burgerlijke staat. Leeftijd is 2014 min het geboortjaar van de respondent. Burgerlijke staat is vastgesteld door de respondenten te laten kiezen uit de categorieën 'getrouwd', 'niet getrouwd/alleenstaand', 'samenwonend', 'weduwe/weduwnaar' en 'gescheiden'.

Voor wat betreft de sociaaleconomische status van de respondenten is gevraagd naar: opleiding, arbeidsparticipatie en inkomen. Opleiding heeft betrekking op de hoogste afgeronde opleiding na de basisschool, waarbij we de volgende drie categorieën hebben onderscheiden: 'lagere opleiding' (hoogste opleiding is vmbo-kader), 'middelbare opleiding' (van vmbo-t tot en met mbo) en 'hogere opleiding' (van havo tot aio-opleiding). Arbeidsparticipatie betreft de vraag of de respondenten een betaalde baan hebben waarbij regelmatig salaris wordt betaald waarover loonbelasting wordt geheven. Respondenten konden hier antwoorden met 'ja' of 'nee'. Inkomen betreft het netto gezinsinkomen per maand zonder allerlei toeslagen. De antwoordcategorieën liepen van 'minder dan 1000 euro' tot '10.000 euro of meer' en zijn tijdens de analyses gehercodeerd tot: 'lager inkomen' (2000 euro of minder), 'modaal inkomen' (tussen 2000 en 2500 euro) en 'hoger inkomen' (boven 2500 euro).

De beschrijvende statistieken van deze variabelen zijn te vinden in tabel 4 in de bijlage.

Resultaten

Mate van economisch en cultureel conservatisme

Conform onze tweeledige onderzoeksvraag gaan we eerst na in hoeverre en in welk opzicht evangelische christenen conservatiever zijn dan katholieken, leden van de PKN en onkerkelijke Nederlanders. In tabel 1 laten we zien dat dit, zoals verwacht, niet voor alle vormen van conservatisme het geval is. In economisch opzicht zijn evangelische christenen zelfs het minst conservatief. Gemiddeld genomen zijn evangelische christenen daarmee minder dan katholieken, leden

40 De desbetreffende gegevens zijn te vinden op: www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2015/20/religie-en-kerkbezoek-naar-gemeente-2010-2014.

van de PKN en onkerkelijken tegen een grotere invloed van de vakbonden, tegen het nivelleren van inkomensverschillen of tegen actief overheidsingrijpen om inkomensverschillen te verkleinen. Echter, de verschillen tussen de vier groepen zijn statistisch niet significant.⁴¹ Dit duidt op een zekere mate van economische homogenisering, waarbij er nauwelijks verschil is tussen de verschillende denominaties onderling alsook tussen kerkelijke en onkerkelijke Nederlanders wat betreft politiek-economische opvattingen.

Echter, wat betreft macro-ethische opvattingen over de vrijheid van meningsuiting zijn evangelische christenen wel het meest conservatief. Meer dan katholieken, leden van de PKN en onkerkelijken zijn evangelische christenen voor de inperking van de vrijheid van meningsuiting, waarbij het verschil tussen evangelische christenen en onkerkelijken ook statistisch significant is.⁴² Tussen katholieken, leden van de PKN en evangelische christenen onderling doen zich daarentegen geen significante verschillen voor, en evenmin tussen katholieken, leden van de PKN en onkerkelijken.

Tabel 1: *Gemiddelden voor economisch conservatisme, cultureel conservatisme macro-ethiek en cultureel conservatisme micro-ethiek voor katholieken, leden van de PKN, evangelische christenen en onkerkelijken (Stdv)*⁴³

	Katholiek	PKN	Evangelisch	Onkerkelijk	Eta
Economisch conservatisme	,87 (1,18)	1,04 (1,35)	,82 (1,09)	,88 (1,27)	,04
Cult. conservatisme macro	,74 (1,27)	,87 (1,36)	,98 (1,32)	,33 (.84)	,23***
Cult. conservatisme micro	,35 (.57)	1,10 (1,30)	2,11 (1,35)	,23 (.63)	,60***

* $p < ,050$; ** $p < ,010$; *** $p < ,001$.

Wanneer het gaat om micro-ethische opvattingen omtrent menselijk ingrijpen in kwesties van leven en dood, zijn evangelische christenen overduidelijk het meest conservatief. Veel meer dan onkerkelijken, katholieken en leden van de PKN zijn evangelische christenen van mening dat zaken als abortus, euthanasie en zelfdoding onaanvaardbaar zijn. In dit opzicht verschillen evangelische christenen statistisch significant van zowel katholieken als van leden van de PKN en onkerkelij-

41 Dit blijkt uit een variantieanalyse (one-way ANOVA) met een Scheffé-test ($F(3, 691) = ,399, p > ,05$).

42 Ook dit blijkt uit een variantieanalyse (one-way ANOVA) met een Scheffé-test ($F(3, 702) = 12,463, p \leq ,001$).

43 De gemiddelden in tabel 1 staan voor het gemiddeld aantal conservatieve antwoorden per groep, waarbij de schalen, zoals hiervoor reeds aangegeven, als volgt lopen: economisch conservatisme (0-5), cultureel conservatisme macro-ethiek (0-4) en cultureel conservatisme micro-ethiek (0-5). De gemiddelde scores voor alle respondenten samen zijn te vinden in tabel 4 in de bijlage.

Paul Vermeer, Peer Scheepers & Joris Kregting

ken.⁴⁴ Daarnaast verschillen ook de leden van de PKN in dit opzicht significant van zowel katholieken als onkerkelijken, terwijl het verschil tussen katholieken en onkerkelijken niet statistisch significant is.

Deze resultaten bevestigen hypothesen 1a en 1c. Evangelische christenen blijken inderdaad niet zo zeer conservatief te zijn in economische zin, maar zij huldigen vooral conservatieve opvattingen als het gaat om micro-ethische 'pro life'-kwes-ties. Echter, in tegenstelling tot hypothese 1b blijken evangelische christenen ook met betrekking tot een meer macro-ethische kwestie als de waardering van de vrijheid van meningsuiting conservatiever te zijn. Niet dat evangelische christe-nen in dit opzicht conservatiever zijn dan leden van de PKN en katholieken, maar ze zijn wel conservatiever dan onkerkelijken.

Bivariate analyses

Onze tweede deelvraag gaat over mogelijke factoren die het conservatisme onder evangelische christenen kunnen verklaren. Om tot een antwoord op deze vraag te komen bekijken we eerst de bivariate samenhangen tussen de drie soorten van conservatieve opvattingen die we in deze studie onderscheiden en de onafhanke-lijke en controlevariabelen. De resultaten geven we weer in tabel 2.

Tabel 2: *Correlaties tussen vijf sets van variabelen en economisch conservatisme, cultureel conservatisme macro-ethiek en cultureel conservatisme micro-ethiek (Pearson r en η^2)*⁴⁵

	Economisch conservatisme	Cultureel conservatisme macro-ethiek	Cultureel conservatisme micro-ethiek
Denominatie	,04	,23***	,60***
Gods. opgevoed	-,00	,12**	,33***
Belang gods. opv.	,01	,16***	,34***
Jeugdige kerkgang resp.	,03	,14***	,34***
Kerkgang vader resp. 12-15 jr.	,01	,13**	,29***
Kerkgang moeder resp. 12-15 jr.	,01	,14***	,29***
Bidden thuis	-,03	,14***	,36***
Bijbellezen thuis	,02	,11**	,47***
Confes. school	,05	,15***	,32***
Orthodoxie	-,03	,23***	,60***

44 Ook dit blijkt weer uit een variantieanalyse (one-way ANOVA) met een Scheffé-test ($F(3, 701) = 174,696, p \leq ,001$).

45 De waarden in deze tabel geven de sterkte van het statistisch verband aan, waarbij geldt dat hoe dichter bij 1,00 (η^2) of hoe dichter bij -1,00 of 1,00 (Pearson r) hoe sterker het verband. Dit verband drukt dan de mate uit waarin een hoge of lage score op een bepaalde variabele samengaat met een hoge of lage score op een van de drie afhankelijke variabelen. Zo geeft bijvoorbeeld de waarde ,60 tussen orthodoxie en cultureel conservatisme micro-ethiek aan dat iemand die hoog scoort op de orthodoxie-schaal vaak ook cultureel conservatieve micro-ethische opvattingen heeft.

Tabel 2: (Vervolg)

	Economisch conservatisme	Cultureel conservatisme macro-ethiek	Cultureel conservatisme micro-ethiek
Letterlijk verstaan Bijbel	,03	,17***	,51***
Leest chris. krant	,03	,01	,18***
Lid chris. omroep	,02	,14***	,36***
Kerkgangers in gem.	,06	,10**	,24***
Kerkleden in gem.	,05	-,02	-,13**
Geslacht	,17***	,06	,02
Leeftijd	-,01	,07	-,12**
Burger. staat	,14*	,08	,20***
Opleiding	,14**	,11*	,14**
Arbeidsmarktpar.	,12**	,06	,03
Inkomen	,16**	,07	,07

* $p < ,050$; ** $p < ,010$; *** $p < ,001$.

Een eerste blik op tabel 2 laat meteen al zien dat economisch conservatisme met geen enkele religieuze factor samenhangt. Daarentegen hangen de meeste controlevariabelen wel (zwak) samen met economisch conservatisme. Dit suggereert dat demografische en sociaaleconomische factoren belangrijker zijn voor het verklaren van economisch conservatisme dan religieuze factoren.

Dit ligt duidelijk anders voor het cultureel conservatisme. Zowel cultureel conservatieve als macro- en micro-ethische opvattingen hangen zwak tot sterk samen met vrijwel alle religieuze factoren die we in deze studie onderscheiden. Macro-ethische opvattingen met betrekking tot het inperken van de vrijheid van meningsuiting hangen zwak samen met de mate waarin de respondenten religieus zijn gesocialiseerd en met hun geloofsovertuigingen. Daarnaast hangen deze opvattingen deels samen met hun oriëntatie op een christelijke zuil, enkel met het lezen van een christelijke krant is er geen samenhang, en met het aantal kerkleden in de gemeente waarin men woont. Opvallend is verder dat demografische en sociaaleconomische factoren er in het geheel niet toe lijken te doen. Enkel opleiding hangt zwak samen met het hebben van cultureel conservatieve opvattingen in macro-ethische kwesties.

Hetzelfde beeld komt naar voren met betrekking tot het hebben van cultureel conservatieve opvattingen in micro-ethische kwesties. Het enige verschil is dat deze micro-ethische opvattingen samenhangen met alle religieuze factoren die we onderscheiden én dat deze samenhangen over bijna de gehele linie veel sterker zijn. Daarnaast valt ook de samenhang met meerdere demografische en sociaaleconomische factoren op. Naast opleiding valt er ook een samenhang te bespeuren met leeftijd en burgerlijke staat.

Uiteraard kunnen we op grond van deze resultaten nog niet zien welke factoren het meest van belang zijn om het conservatisme onder evangelische christenen te

Paul Vermeer, Peer Scheepers & Joris Kregting

kunnen verklaren, maar de gevonden samenhangen wijzen wel op de mogelijke relevantie van deze factoren.

Multivariate analyses

Zoals we hebben gezien, hangen vrijwel alle factoren die we in onze studie onderscheiden zwak tot sterk samen met cultureel conservatieve opvattingen. Maar welke factoren zijn nu het meest bepalend voor het conservatisme onder evangelische christenen? Om deze vraag te kunnen beantwoorden hebben we voor elke vorm van conservatisme een stapsgewijze lineaire regressieanalyse uitgevoerd, waarbij we steeds twee modellen schatten. In een eerste model (M1) schatten we enkel het effect van denominatie. Overeenkomstig de resultaten die zijn weergegeven in tabel 1 laat dit model zien in hoeverre katholieken, leden van de PKN en evangelische christenen conservatiever zijn dan onkerkelijken (de referentiecategorie). In een tweede model (M2) schatten we het effect van denominatie opnieuw, maar dit keer hebben we alle onafhankelijke en controlevariabelen aan de regressievergelijking toegevoegd. Indien deze variabelen een significant effect hebben op de betreffende vorm van conservatisme én tegelijkertijd het effect van het lid zijn van een evangelische kerk reduceren, kan worden geconcludeerd dat evangelische christenen een sterkere mate van conservatisme vertonen, omdat ze bijvoorbeeld tijdens hun jeugd al frequente kerkgangers waren, meer orthodox zijn, hoger zijn opgeleid, enzovoort.

De resultaten van de drie stapsgewijze lineaire regressieanalyses die we hebben uitgevoerd, geven we weer in tabel 3. De resultaten van de regressieanalyse met betrekking tot economisch conservatieve opvattingen zijn geheel in lijn met onze hypothesen. Zo laat model 1 nogmaals zien dat er geen significant effect is van denominatie op economisch conservatisme en dat evangelische christenen in dit opzicht niet afwijken van onkerkelijke Nederlanders (hypothese 1c). Wel laat model 2 nu enkele tegengestelde effecten zien van factoren die betrekking hebben op de religieuze socialisatie van de respondenten. Zo heeft het belang dat ouders hechten aan een religieuze opvoeding een positief effect op economisch conservatisme, terwijl een regelmatige gebedspraktijk in het ouderlijk gezin juist een negatief effect heeft. De overige religieuze factoren hebben geen effect op economisch conservatieve opvattingen, dat verder vooral wordt verklaard door demografische en sociaaleconomische factoren. Zo zijn mannen economisch conservatiever dan vrouwen, en zijn samenwonenden in dit opzicht weer conservatiever dan gehuwden. Daarnaast zijn respondenten met een middelbare opleiding minder economisch conservatief dan respondenten met een hogere opleiding, en zijn mensen met een baan juist weer meer economisch conservatief. Bij dit alles moeten we echter wel bedenken dat al deze factoren samen niet meer dan 9% van de variatie in de mate van economisch conservatisme verklaren. Dit bevestigt wat we hiervoor reeds hebben gezien en wat ook al uit eerder onderzoek naar voren kwam: religie lijkt van weinig belang met betrekking tot economisch conservatisme.

De resultaten van de regressieanalyse met betrekking tot cultureel conservatieve macro-ethische opvattingen zijn niet geheel in lijn met onze hypothesen. Zoals we in tabel 1 al lieten zien, is er hier tegen onze verwachting in wel sprake van een

significant effect van denominatie; een resultaat dat ook weer terugkomt in model 1, dat laat zien dat evangelische christenen een sterkere mate van cultureel conservatisme in macro-ethische kwesties vertonen dan onkerkelijke respondenten (hypothese 1b). Daar komt bij dat dit effect geheel verdwijnt, en dus wordt verklaard, door het toevoegen van religieuze, demografische en sociaaleconomische factoren aan de vergelijking. De religieuze factoren hebben vooral betrekking op socialisatie-ervaringen. Zo heeft het opgroeien in een gezin waarin de religieuze opvoeding van belang werd geacht een positief effect op de mate van cultureel conservatisme in macro-ethische kwesties, terwijl een frequente praktijk van Bijbellezende in het ouderlijk gezin een negatief effect heeft. Dit zijn lastig te interpreteren resultaten, hetgeen nog versterkt wordt doordat het letterlijk verstaan van de Bijbel, als een aspect van de hedendaagse geloofsovertuigingen van de respondenten, weer een positief effect laat zien. Desalniettemin laten deze vroegere socialisatie-ervaringen de sterkste effecten zien die het effect van denominatie geheel wegnemen. Het lijkt er dus op dat met name die evangelische christenen cultureel conservatieve macro-ethische opvattingen hebben die zijn opgegroeid in een gezin waarin belang werd gehecht aan een religieuze opvoeding, maar waarin tevens weinig in de Bijbel werd gelezen; tegengestelde effecten die in ieder geval geen bevestiging inhouden van hypothese 2b. Net zomin als het effect van het hedendaagse letterlijke verstaan van de Bijbel een bevestiging inhoudt van hypothese 3b. Verder hebben ook ouderen sterkere cultureel conservatieve macro-ethische opvattingen, hetgeen eveneens geldt voor mensen met een middelbare opleiding in vergelijking met hoger opgeleiden. Echter, ook hier moeten we ons realiseren dat deze factoren samen slechts een klein deel, namelijk 8%, van de variantie in deze vorm van cultureel conservatisme verklaren. Desondanks lijkt religie meer van invloed op de mate van cultureel conservatisme inzake macro-ethische kwesties, oftewel de waardering van de vrijheid van meningsuiting, dan wij op basis van onze hypothesen hadden verwacht.

Dat religieuze factoren zeer sterk van invloed zijn op het hebben van cultureel conservatieve micro-ethische opvattingen, wordt duidelijk bevestigd door de resultaten van de derde regressieanalyse. Maar liefst 46% van de variantie in deze vorm van cultureel conservatisme is toe te schrijven aan de invloed van religieuze factoren, waarbij verder opvalt dat demografische en sociaaleconomische factoren geen enkel effect hebben. Toch zijn ook de resultaten van deze derde regressieanalyse niet helemaal in lijn met onze hypothesen. Weliswaar bevestigt model 1 het reeds eerder geconstateerde effect van denominatie (hypothese 1a), het effect van de andere religieuze factoren is niet in alle gevallen zoals verwacht. Zo is het effect van factoren die betrekking hebben op religieuze socialisatie-ervaringen zwak. Enkel de bewuste keuze van ouders om hun kind, i.c. de respondent, naar een confessionele school te sturen, heeft hier enig effect. Andere religieuze socialisatie-ervaringen hebben geen effect. Hierdoor kunnen we in onze resultaten moeilijk een sterke bevestiging zien van de hypothese dat evangelisch christenen cultureel conservatieve micro-ethische opvattingen hebben omdat ze zulke sterke religieuze socialisatie-ervaringen hebben (hypothese 2a). Dit geldt ook voor onze hypothese omtrent verzuilingsgedrag (hypothese 4a). Noch het lezen van een christelijke krant, noch het lidmaatschap van een christelijke omroep heeft enig

Paul Vermeer, Peer Scheepers & Joris Kregting

effect op de mate waarin de respondenten cultureel conservatieve micro-ethische opvattingen huldigen. Wel is er sprake van een invloed van de religieuze context. Maar ook hier geldt dat dit effect niet overeenkomt met onze theoretische verwachtingen. Het percentage kerkleden in de gemeente waarin de respondenten wonen heeft geen enkel effect op de mate waarin zij cultureel conservatieve micro-ethische opvattingen huldigen, terwijl het percentage kerkgangers geen negatief maar juist een positief effect heeft. Dit betekent dat ook hypothese 5a door onze bevindingen wordt verworpen. Zodoende wordt enkel hypothese 3a omtrent de invloed van geloofsovertuigingen geheel door onze resultaten bevestigd. Orthodoxie en het letterlijk verstaan van de Bijbel hebben een relatief sterk, positief effect op de mate van cultureel conservatisme inzake micro-ethische kwesties, en het zijn ook vooral deze factoren die het effect van denominatie wegnemen. Aldus lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat met name die evangelische christenen cultureel conservatieve micro-ethische opvattingen hebben die orthodox-christelijke geloofsovertuigingen onderschrijven en de Bijbel zien als het letterlijke woord van God.

Tabel 3: *Stapsgewijze lineaire regressie analyses voor economisch conservatisme, cultureel conservatisme macro-ethiek en cultureel conservatisme micro-ethiek (β)*

	Economisch conservatisme		Cultureel con. macro-ethiek		Cultureel con. micro-ethiek	
	M1	M2	M1	M2	M1	M2
Denominatie (ref. = onkerkelijk)						
Katholiek	,00	,01	,05	-,01	,02	-,03
PKN	,05	,05	,07	,06	,11**	-,05
Evangelisch	-,01	-,04	,24***	,15	,59***	,06
Gods. opgevoed	-,17		-,18		-,01	
Belang gods. opv.		,20*		,25*		,03
Jeugdige kerkgang resp.		,13		-,09		-,01
Kerkgang vader resp. 12-15 jr.		,00		,04		-,11
Kerkgang moeder resp. 12-15 jr.		-,01		,08		,05
Bidden thuis		-,18*		,00		,03
Bijbellezen thuis		-,01		-,18*		,09
Confes. school		,03		,11		,11*
Orthodoxie		,06		,08		,25**
Letterlijk verstaan Bijbel		,00		,10*		,29***
Leest chris. krant		-,09		-,07		,07
Lid chris. omroep		,00		-,00		,02
Kerkgangers in gem.		,07		,10		,13*
Kerkleden in gem.		-,06		-,07		-,08
Geslacht (1= vrouw)		-,19***		,06		-,04

Tabel 3: (Vervolg)

	Economisch conservatisme		Cultureel con. macro-ethiek		Cultureel con. micro-ethiek	
	M1	M2	M1	M2	M1	M2
Leeftijd		,10		,13*		-,06
Burger. staat (ref. = getrouwd)						
Alleenstaand		,04		,03		-,01
Samenwonend		,10*		,00		-,02
Weduwe/weduwenaar		,09		,02		-,03
Gescheiden		,02		,01		-,07
Opleiding (ref. = hogere opleiding)						
Lagere opleiding		-,08		,02		-,02
Middelbare opleiding		-,14**		,10*		-,01
Arbeidsmarktpar. (I = heeft baan)		,17**		,01		-,06
Inkomen (ref. = hoger inkomen)						
Lager inkomen		-,07		,03		,03
Modaal inkomen		-,09		-,01		-,03
R ² adj.	-,00	,09	,04	,08	,32	,46
N	488	488	493	493	493	493

* $p < ,050$; ** $p < ,010$; *** $p < ,001$.

Conclusie

Met deze studie hebben we een antwoord willen geven op de volgende, tweeledige vraagstelling: (1) *In welke mate huldigen evangelische christenen meer conservatieve opvattingen dan katholieken, leden van de PKN en onkerkelijke Nederlanders?* en (2) *Welke factoren zijn het meest bepalend voor het conservatisme onder evangelische christenen?* Vragen die we nu als volgt kunnen beantwoorden. Evangelische christenen zijn het meest conservatief inzake micro-ethische 'pro life'-kwesties, hetgeen vooral wordt verklaard door hun meer orthodoxe geloofsopvattingen en hun letterlijk verstaan van de Bijbel. Religieuze socialisatie-ervaringen, verzuilingsgedrag of het al dan niet wonen in een religieuze context lijken daarentegen van weinig belang.

Deze bevindingen suggereren dat er in Nederland zowel sprake is van culturele homogenisering als van culturele heterogenisering. Zo is er anno 2015 nauwelijks nog een onderscheid tussen de leden van de twee grootste christelijke denominaties van ons land, de Rooms-Katholieke Kerk en de PKN, en onkerkelijke Nederlanders als het gaat om cultureel conservatieve macro-ethische opvattingen. Kerkleden lijken in dit opzicht net zomin conservatief, of net zo progressief, als niet-kerkleden. Evangelische christenen vormen echter de uitzondering. Waar katholieken en leden van de PKN zich nauwelijks nog onderscheiden van onkerkelijken,

Paul Vermeer, Peer Scheepers & Joris Kregting

doen evangelische christenen dat wel; een onderscheid dat nog sterker wordt als het gaat om micro-ethische 'pro life'-kwesties. Hierin verschillen evangelische christenen immers niet alleen van onkerkelijke Nederlanders, maar ook van hun katholieke en protestantse geloofsgenoten. Zodoende bevestigen we met deze resultaten de eerdere bevindingen van Becker e.a.⁴⁶ Enerzijds is er in Nederland sprake van culturele homogenisering, omdat de kerkleden als geheel nauwelijks nog verschillen van onkerkelijken, maar anderzijds is er ook sprake van culturele heterogenisering, omdat orthodoxe christenen nog steeds een veel sterkere mate van cultureel conservatisme vertonen. In dit opzicht heeft zich de afgelopen twintig jaar de eerder geconstateerde trend doorgezet, met dien verstande dat door het recente verval van de Rooms-Katholieke Kerk en de PKN de meer orthodoxe varianten van het christendom in Nederland, zoals de evangelische beweging, veel meer dan twintig jaar geleden gezichtsbepalend zijn geworden. Hierdoor heeft het christendom in Nederland een sterker cultureel conservatief gezicht gekregen, dat inzake macro- en vooral micro-ethische kwesties steeds meer afwijkt van de 'communis opinio' onder de Nederlandse bevolking.

Hier komt nog bij dat het uiteindelijk de geloofsovertuigingen zijn die onderscheidend werken. Door hun sterke nadruk op enkele centrale christelijke geloofswaarheden en de autoriteit van de Bijbel onderscheiden evangelische christenen zich niet alleen van de seculiere Nederlander en de doorsnee katholiek of protestant, maar deze 'subculturele identiteit' is ook sterk bepalend voor hun micro-ethische opvattingen. Hoe evangelische christenen precies een relatie leggen tussen hun geloofsovertuigingen en hun ethische opvattingen omtrent met name 'pro life'-kwesties, kunnen we op basis van onze studie niet zeggen. Waarschijnlijk gaat hier om het letterlijk verstaan van de Bijbel, samen met het geloof in het bestaan van absolute richtlijnen omtrent goed en kwaad, dat er vervolgens voor zorgt dat men zaken als abortus, euthanasie of zelfdoding als onaanvaardbaar ziet. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of een dergelijk 'moral standards traditionalism', dat onder Amerikaanse evangelische christenen een sterke voorspeller is van conservatieve opvattingen,⁴⁷ ook voor het cultureel conservatisme onder Nederlandse evangelische christenen van belang is.

Tot slot willen we nog aandacht vragen voor een ander opvallend resultaat van onze studie. Religieuze factoren lijken nauwelijks van belang voor economische conservatieve opvattingen. Op het eerste gezicht is dit geen verrassende bevinding. Eerder onderzoek toonde immers al aan dat kerkelijkheid sterker samenhangt met cultureel conservatisme dan met economisch conservatisme. Maar dit betekende nog niet dat er in het geheel geen samenhang bestond tussen kerkelijkheid en economisch conservatisme. Tot medio de jaren negentig was deze samenhang er wel, waarbij, opvallend genoeg, met name de meer orthodoxe kerkleden blijf gaven van een sterkere mate van economisch conservatisme.⁴⁸ Dat in onze

46 Becker e.a. 1995; zie ook Scheepers, Peters & Felling 2000.

47 Brint & Abrutyn 2010.

48 P. Scheepers, M. Te Grotenhuis & A. Bosch, 'Trends in conservatism in the Netherlands 1970-1992: effects of individual and contextual characteristics', in: H. de Witte & P. Scheepers (red.), *Ideology in the low countries. Trends, models and lacunae*, Assen 1999, p. 25-50; Scheepers, Peters & Felling 2000, p. 149.

studie deze samenhang in het geheel niet naar voren komt, is daarom opmerkelijk. Zeker wanneer we bedenken dat onze steekproef toch voor meer dan de helft bestaat uit orthodoxe, evangelische gelovigen. Maar ook voor deze orthodoxe, evangelische gelovigen zijn hun religieuze oriëntaties kennelijk niet meer van invloed op hun sociaaleconomische opvattingen. Dit laat zien dat zich ook onder deze meer orthodoxe gelovigen een proces van fragmentering heeft voltrokken, waarbij religieuze oriëntaties niet meer voor alle levensterreinen van belang worden geacht. In dit opzicht verschillen Nederlandse evangelische christenen bijvoorbeeld van evangelische christenen en andere betrokken kerkleden in de Verenigde Staten, die over vrijwel de gehele linie meer conservatieve standpunten huldigen, dus niet alleen met betrekking tot ethische kwesties, maar evenzeer met betrekking tot sociaaleconomische kwesties.⁴⁹ Ten opzichte van hun Amerikaanse geloofsgenoten vertonen Nederlandse evangelische christenen daarmee ook een zekere mate van secularisering. Ook voor hen lijkt religie immers primair van belang voor de persoonlijke levenssfeer en de beslissingen die men daar neemt en veel minder van belang voor de inrichting van de samenleving. Dit is illustratief voor het sociale functieverlies van religie, dat door menig secularisatietheoreticus wordt gezien als de kern van het secularisatieproces,⁵⁰ en dat kennelijk ook naar voren komt in de politieke opvattingen van deze meer orthodoxe geloofsgroep. Ook in Nederland valt dus nog ten dele een 'religion gap' of kloof waar te nemen tussen meer orthodoxe gelovigen aan de ene kant en 'mainstream' gelovigen en onkerkelijken aan de andere kant. Maar deze kloof heeft wel een specifiek karakter, waarbij waarden vooral divergeren met betrekking tot micro-ethische 'pro life'-kwesties. Maar wanneer het daarentegen gaat om het economische domein lijken er geen religieuze of denominationele scheidingslijnen meer te bestaan.

49 Brint & Abrutyn 2010, zie ook L. Olson & J. Green, 'The religion gap', *Political Science and Politics* 2006, p. 455-459.

50 Zie bijv. S. Bruce, *Secularization. In defence of an unfashionable theory*, Oxford 2011.

Paul Vermeer, Peer Scheepers & Joris Kregting

Bijlage**Tabel 4: Beschrijvende statistieken**

	Min.	Max.	Gem.	Stdv
Economisch conservatisme	,00	5,00	,86	1,71
Cultureel conserv. macro-ethiek	,00	4,00	,80	1,25
Cultureel conserv. micro-ethiek	,00	5,00	1,47	1,45
Denominatie				
Geen kerklid	,00	1,00	,24	
Katholiek	,00	1,00	,06	
Orthodox prot.	,00	1,00	,01	
PKN	,00	1,00	,04	
Evangelisch	,00	1,00	,58	
Gods. opgevoed	1,00	5,00	2,72	1,33
Belang gods. opv.	1,00	5,00	3,07	1,52
Jeugdige kerkgang resp.	1,00	4,00	2,90	1,34
Kerkgang vader resp. 12-15 jr.	1,00	4,00	3,07	1,33
Kerkgang moeder resp. 12-15 jr.	1,00	4,00	3,16	1,27
Bidden thuis	1,00	7,00	4,58	2,76
Bijbellezen thuis	1,00	7,00	3,37	2,53
Confes. school	,00	1,00	,43	
Orthodoxie	1,00	5,00	3,90	1,20
Letterlijk verstaan Bijbel	,00	1,00	,22	
Leest chris. krant	,00	1,00	,14	
Lid chris. omroep	,00	1,00	,33	
Kerkgangers in gem.	,00	1,00	,20	
Kerkleden in gem.	,00	1,00	,50	
Geslacht (1= vrouw)	,00	1,00	,54	
Leeftijd	18	94	49,60	13,75
Burger. staat				
Gehuwd	,00	1,00	,73	
Alleenstaand	,00	1,00	,13	
Samenwonend	,00	1,00	,04	
Weduwe/weduwenaar	,00	1,00	,03	
Gescheiden	,00	1,00	,05	
Opleiding				
Lagere opleiding	,00	1,00	,07	
Middelbare opleiding	,00	1,00	,36	
Hogere opleiding	,00	1,00	,54	
Arbeidsmarktpar. (1 = heeft baan)	,00	1,00	,68	

Conservatisme onder Nederlandse evangelische christenen: een hedendaagse 'religion gap'?

Tabel 4: (Vervolg)

	Min.	Max.	Gem.	Stdv
Inkomen				
Lager inkomen	,00	1,00	,19	
Modaal inkomen	,00	1,00	,12	
Hoger inkomen	,00	1,00	,40	